

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МІСТОБУДІВНОГО МИСТЕЦТВА

На прикладі Сумської області

В українському пам'яткознавстві досі не вирішена задовільним чином проблема визначення пам'яток містобудівного мистецтва (пам'яток містобудування). Цій проблемі присвячені праці Є. Водзинського [1], Б. Колоска [2], а також автора цієї статті [3]. В Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. окремої видової категорії пам'яток містобудування немає. Там було визначено єдиний вид — «пам'ятки (об'єкти) архітектури та містобудування». Після того, як 16 грудня 2004 р. до цього закону були внесені зміни, дефініція цього виду об'єктів культурної спадщини стала такою: «об'єкти архітектури та містобудування — окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей» [4]. Після ознайомлення з цим маленьким «шедевром» наукової думки нам дуже захотілося знайти автора цього епохального визначення й довідатись від нього про «певні містобудівні ідеї». Проте всі опитані нами фахівці категорично відмежувалися від такого визначення і від своєї участі в його формулюванні. Ми не станемо його аналізувати — вкажемо лише на його наукову неспроможність і запропонуємо власне визначення.

Отже, пам'ятка містобудування — це територіальне утворення (населене місце, його частина, фрагмент, окремий комплекс чи ансамбль), що виникло і розвивалося в певний історичний період (періоди) і зберегло повністю або частково автентичні розпланувальне й об'ємно-просторове вирішення, матеріально-технічну структуру, відіграє значну роль у збереженні традиційного характеру середовища населеного місця. У складі пам'ятки містобудування можуть знаходитися пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва, проте їх наявність чи відсутність не є принципово важливими для визнання того чи іншого територіального утворення пам'яткою містобудування.

У цьому контексті, оскільки ми розводимо на дві категорії колишню єдину видову категорію «пам'ятки архітектури й містобудування», визначення пам'ятки архітектури мало би бути таким: пам'яткою архітектури є архітектурний витвір, що має історичну, наукову, мистецьку чи іншу культурну цінність, зберіг автентичну матеріально-технічну структуру та достатню повноту архітектурних форм, який охороняється в конкретному архітектурному середовищі [5].

Для пам'яток містобудування, на наш погляд, цілком підходять ті критерії, які визначені постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», а саме:

- пам'ятки містобудування національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

- справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;

- безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;

- репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних містобудівників, архітекторів чи інших митців;

- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Пам'ятки містобудування місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

- вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;

- пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;

- є творами відомих містобудівників, архітекторів або інших митців;

- є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи [6].

Виходячи з вищезазначених засад розглянемо проблеми дослідження та збереження пам'яток містобудування Сумської області. На її території збереглося чимало пам'яток давнього оборонного будівництва. На жаль, вони на сьогодні належно не досліджені, а відтак — не внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, навіть як пам'ятки «архітектури й містобудування». Пояснюється це багатьма обставинами, зокрема й тим, що оборонні комплекси збереглися до наших днів дуже неповно.

Перша спроба попереднього обліку цих пам'яток була здійснена нами в 1988 р. Тоді за пропозицією Головної редакції Української радянської енциклопедії автор спільно з О. Пластишкою та В. Ленченком підготував словник об'єктів для енциклопедичного видання «Фортиці й замки України». Він містив 557 позицій і включав установочні дані тих оборонних комплексів України, які збереглися в природі або хоча б відомі нам за архівними чи бібліографічними відомостями [7]. Все, що стосувалося об'єктів Сумщини, у цьому словнику було виконано автором цієї статті. Загалом до словника включено тільки 19 об'єктів із Сумщини:

- 3 оборонні монастирі (Глухівсько-Петропавлівський, Гамаліївський, Мовчанський у Путивлі);
- 4 городища (Куземинське у с. Куземин як частина Більського комплексу, Новотроїцьке у с. Пристайлове та городища у селах Кам'яне і Курган);
- 12 оборонних комплексів міст і містечок (Боромля, Глинськ, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Межиріч, Олешня, Охтирка, Путивль, Ромни, Суми).

З усіх цих об'єктів фрагментарно збереглися муровані оборонні споруди Гамаліївського й Мовчанського монастирів, а також земляні укріплення Куземинського городища, замків (дитинців) та міських фортець у Глинську, Глухові, Путивлі, Ромнах і Сумах. У таких містах, як Охтирка, Лебедин, Конотоп і Кролевець лінії колишніх укріплень фіксує розпланувальна мережа.

Для всіх цих фортифікаційних комплексів характерні такі риси й особливості:

1. До кінця XVIII ст. вони відігравали роль провідного містоформуючого чинника.

2. Протягом XVII–XVIII ст. фортифікаційні комплекси поступово, за рахунок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастионів і рavelінів, позбуваються рис архітектурних доміант і акцентів, натомість збільшується їхня містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору.

3. Геополітичні зміни, що сталися протягом другої половини XVIII ст., призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів і зникнення їх у добу класицизму. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних міст і зараз багато в чому визначають їх історичну своєрідність.

4. У просторовому устроєві й розплануванні всіх фортифікаційних комплексів спостерігаються такі спільні риси, як опанування ландшафтних зон високої композиційної активності; домінуюча роль у забудові й ландшафті; ізоляція внутрішніх просторів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності в розплануванні й забудові.

1. Сумська фортеця в структурі міста станом на середину XVIII ст. Реконструкція автора

сприятливі військово-топографічні особливості місцевості — підвищеного мису правобережжя річки Псьол при впадінні в неї річок Сума (нині Сумка) і Сумка (нині Стрілка). Складна гідрографічна мережа з широкими заболоченими заплавами робила північні, західні і східні підступи до фортеці практично неприступними, а наявність крутих схилів міжрічкового плато спростило спорудження земляних укріплень: лише з північної сторони необхідні були значні обсяги підсіпки ґрунту.

Влітку 1656 р. сюди прибув воевода К. Арсен'єв з 52 служилими людьми, і в тому ж році доповідав у Москву про будівництво фортеці. Відомо, що отаман Герасим Кондратьєв 1658 р. возив до Москви кресленик фортеці. Отже, міські фортифікації будувалися за задалегідь розробленим проектом. Учень М. Грушевського історик В. Юркевич навіть встановив особу його автора — ним був «черкашенин», тобто українець, Яків Стандарний.

Фортеця у плані становила трапецію і за структурою була дводільною: зі східного боку поблизу гирла річки Суми був квадратний у плані Замок з деревоземляними укріпленнями, в якому зосереджувалися зброя, артилерія, боєприпаси та продовольство. Він був «рублен в дубовом лесу тарасами», висота стін сягала 3,5 м. Замок мав рублені дубові башти — чотири наріжні й дві середстіні надбрамні. Периметр замкових укріплень становив понад 400 м. З замкового двору до річки Псьол ішов тайник — потаємний підземний хід.

З північного заходу до Замку прилягав Город — найбільша укріплена частина поселення. З заходу і сходу Город обмежували берегові схили річок Псла і Сумки, а з північного боку, на відстані 350 сажнів від стрілки мису, перешийок

Тож, на наш погляд, найціннішими зразками оборонного будівництва в області, які повинні отримати статус пам'яток містобудування національного значення, є такі.

Сумська фортеця (м. Суми, вул. Козацький вал). Споруджена близько 1656 р., зруйнована на початку XIX ст. Саме місто Суми будувалося як фортеця проти частих тоді татарських нападів. Тому були максимально використані

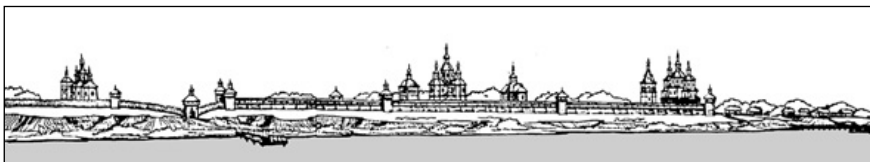
було перекопано ровом і біля нього насипано вал. Город мав 23 глухі дерев'яні башти і 4 надбрамні. Дубова стіна мала висоту 3,5 м. Взагалі, Город був найбільшою фортецею всієї Слобідської України: його розмір по поздовжній вісі сягав 746 м, а це дорівнює довжині Московського Кремля.

1658 р. створено Сумський козацький полк і місто стало його центром. Це сприяло його розвитку й ускладненню фортифікаційної системи. У 1670-х рр. структура укріплень стала тридільною: Замок + Город + Посад.

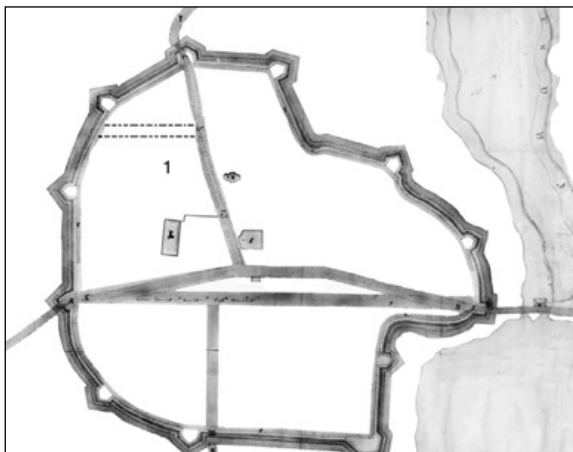
Посад, розташований у межиріччі Псла і Сумки південніше Города, було оточено земляним валом з дубовими стінами, дев'ятьма глухими, чотирма надбрамними баштами, п'ятьма хвіртками. З напільного боку було влаштовано перекоп — новий сухий рів з валом, довжиною 230 сажнів. Рів тепер оточував всі три частини міста. Таким чином, периметр укріплень збільшилося вдвоє і становив 7500 м, а площа всіх укріплених частин досягла 60 га. Суми стали найбільшим містом Слобожанщини, з найпотужнішою фортецею (рис. 1).

Фортецю постійно ремонтували, удосконалювали, тому число башт не лишалося стабільним, поступово зменшуючись (у XVII ст. — від 34 до 27, рис. 2). Розвиток системи укріплень ішов у бік заміни дерев'яних стін широкими земляними валами з бруствером і валгангом, з ширшими і глибшими ровами, бастіонами, рavelінами тощо.

У середині XVIII ст. Сумська фортеця втратила стратегічне значення і її укріплення перестали підтримуватися в належному стані. Лише Замок використовувався за первісним призначенням, оскільки в ньому до початку XIX ст. розміщалися цейхгауз, караульні, різні сховища. Фортечні вали було знесено у кінці XVIII — на початку XIX ст. при реалізації проекту перепланування міста, затвердженого 1786 р. Проте топографічні рештки Сумської фортеці і зараз присутні в містобудівній структурі, визначаючи основні її риси: західний фронт укріплень непогано зберігся і проходить по парній стороні вулиці Кооперативної. Мешканці називають його Козацьким валом. Нині вулиці Соборна, Червоноармійська, Красна площа та Червоноармійський провулок фіксують межі колишнього Замку, Красна площа — південну межу колишнього Города, а вулиці Гагаріна, Над'ярна, Антонова, Ковальська фіксують трасування укріплень Посаду. Таким чином, давні лінії укріплень і сьогодні визначають розпланувальний каркас міського центру [8].

2. Панорама Сумської фортеці на початку XVIII ст. Реконструкція В. Новгородова

3. Глухівська фортеця. План І. Мергасова після пожежі 1748 р.

безпосередньо «на старосвітському городищі». Укріплений двір польського старости О. Пісочинського лежав дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосилом. Саме тут пізніше, у 1670-х рр., було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Слобода прилягала до цих двох укріплених осередків з боку плато. Рів, що її захищав, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначений на планах XVIII ст. Це — найкоротша траєкторія перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів.

На планах Глухова XVIII ст. вже бачимо величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над рікою Есманню. Її спорудили після пожежі 1685 р. Лінія укріплень змішаної баштово-бастіонної системи складалася з земляного валу, сухого рову і двадцять бастіонів нерегулярних обрисів (рис. 3). При цьому вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівельовали. Таким чином в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця — одна з найбільших у тодішній Україні (рис. 4). Протягом 1766–1769 рр. за проектом архітектора А. Квасова тут споруджено дві муровані фортечні брами — Київську і Московську.

Глухівська фортеця втратила оборонне значення ще наприкінці XVIII ст. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя О. Куракіна. Тоді ж знесено Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа

Глухівська фортеця
(м. Глухів, вул. Валова).
Споруджена у XVII ст.,
реконструйована після
пожежі 1685 р., зруйно-
вана 1808 р.

Замок глухівський
був там само, де й давнь-
оруський дитинець — на
мисовому городищі ви-
сокого лівого берега р.
Есмань. Це підтверджу-
ють численні звістки
XVII ст. про те, що «міс-
течко Новий Острог або
Глухів» було засновано

шириною 90 метрів. Київська фортечна брама збереглася донині і є пам'яткою архітектури національного значення [9].

Путивльська фортеця (м. Путивль, урочище Городок). Споруджувалася й неодноразово перебудовувалася протягом X–XVII ст., зруйнована на початку XIX ст. Система середньовічних укріплень Путивля складалася з кількох взаємопов'язаних елементів, найдавнішим з яких є городище Городок VIII–X ст. До цієї системи входили також Мовчанський монастир-фортеця XVI–XVII ст. та загальноміські укріплення XVI–XVII ст. З них найкраще збереглися Мовчанський монастир і Городок.

Городок був дитинцем Путивля Княжої доби. Це мисовидний останець правого високого берега річки Сейм. У плані — неправильний заovalений прямокутник, витягнутий з півночі на південь, площею 1,1 га. Від сучасного міста, розташованого на плато, відділяється невеликим ярмом і валом висотою до 3 м, що проходить у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а північніше нього розташовувався посад.

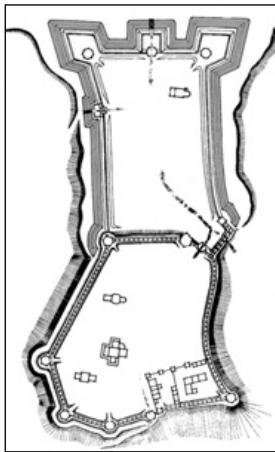
У 1585 р. укріплення Городка зазнають найсуттєвіших змін, бо він перетворюється у внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, з півночі прибудували трохи менше за площею прямокутне в плані укріплення. Тепер первісна частина називалася Старим, Дерев'яним або Верхнім городом, нова — Меншим городом, або Новим земляним городом.

Новий земляний город був укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу. Тут очевидні впливи новоєвропейської фортифікації, можливо пов'язані з роботою у Путивлі в 1621 р. видатного українського фортифікатора О. Радишевського. Висота земляного валу становила понад 4 м, глибина рову — 4,26 м, ширина — 6,5 м. Це укріплення на північних кутах мало два бастіона характерних регулярних обрисів і два «вивода» (зовнішні укріплення типу рavelіна) перед брамами (рис. 5). Даниною старим традиціям оборонного будівництва була наявність дерев'яних рублених башт.

У зв'язку з втратою Путивлем у кінці XVII ст. стратегічного значення укріплення на Городку перестали ремонтувати, вони лишилися бездоглядними і після 1730-х рр. почали поступово руйнуватися, а протягом XIX ст. остаточно

4. Панорама Глухівської фортеці у 1770-х рр. Реконструкція автора

5. План Путивльської фортеці станом на 1670-ті рр.
Реконструкція автора

зникли з лиця землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев'яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда рів дуже розмито дощовими водами, так що він перетворився на невеликий ярок. Добре прочитуються на рельєфі місця розташування воріт і башт. Від Нового земляного города зараз жодних слідів не лишилося, він зафіксований тільки на старих планах і в описах [10].

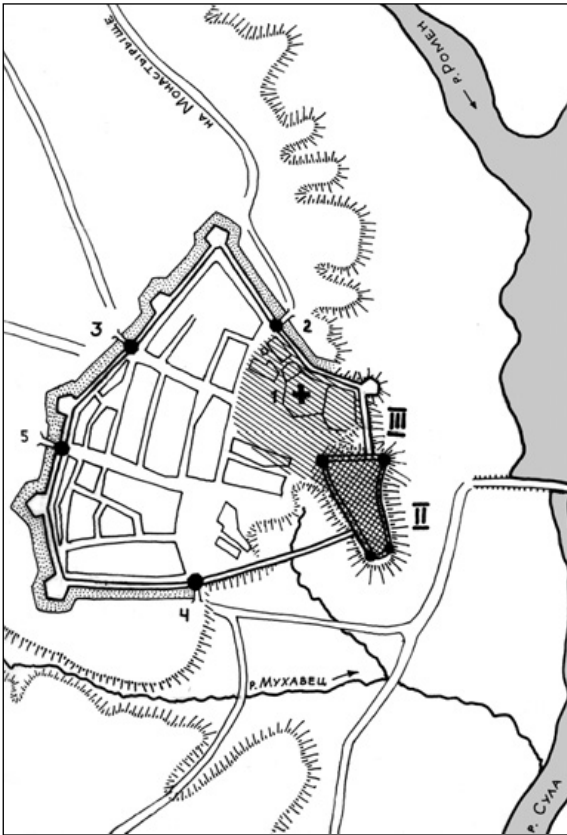
Роменська фортеця (м. Ромни). Споруджена у XVII ст., зруйнована у першій половині XIX ст. Фортеця відома з 1604 р., коли Ромен разом з обширним регіоном Посулля захопили князі Корибут-Вишневецькі. У польських актах 1618 р. значаться Старі і Нові Ромни. На думку видатного українського історика О. Лазаревського Старі Ромни були укріпленим поселенням на городищі давньоруського Ромна, а Нові Ромни були передмістям.

Фортеця, збудована за часів Михайла Вишневецького, була дводільною і складалася з невеликої цитаделі, яка називалася Замком, та загальноміських укріплень бастионної системи полігональних обрисів у плані, з шістьма бастионами.

1652 р. фортифікаційна структура ускладнилася і стала тридільною: ще на початку XVII ст. на східних схилах плато і частково на надзаплавній терасі понад Сулою з'явився район нової забудови, названий Пригородком. У середині XVII ст. для його захисту з півдня і півночі споруджено земляні вали з двома дерев'яними брамами. У другій половині XVII ст. у зв'язку з військово-політичною боротьбою в Гетьманщині фортеця поступово занепадала, укріплення не модернізувалися й лишалися досить архаїчними, не раз зазнавали руйнувань. Після Північної війни укріплення Ромен було відновлено: загальноміська лінія укріплень перетворилася на полігон у формі неправильного шестикутника з п'ятьма п'ятикутними в плані бастионами й одним чотирикутним. Бастиони розміщалися на кутах фортеці і вздовж західного фронту, тобто з напільного боку, де не було природних перешкод (рис. 6). Замок на той час утратив значення цитаделі і його укріплення не були відновлені: наріжні башти й брами зникли з лиця землі (рис. 7).

У другій половині XVIII ст. Роменська фортеця втратила своє стратегічне значення і почала потроху руйнуватися: у 1770-х рр. розвалено надбрамні башти, а 1785 р. фортечні вали почали розкопувати для виварки селітри. У зв'язку з переплануванням міста на засадах класицистичної регулярності впродовж пер-

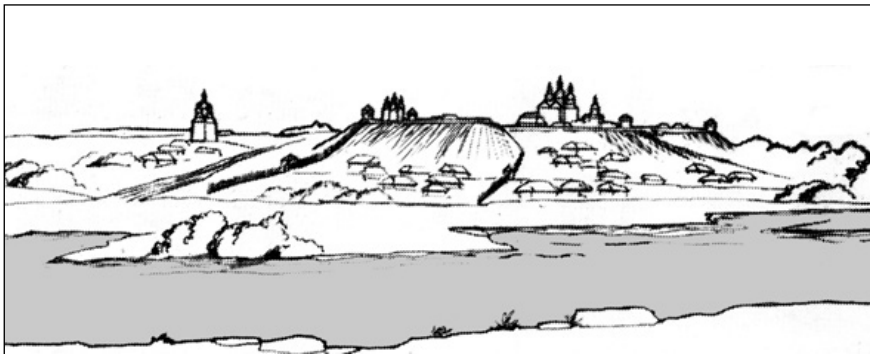

6. План Роменської фортеці станом на першу половину XVIII ст.
Реконструкція автора

шої половини XIX століття всі лінії укріплень були знесені. Тепер їх трасування можна простежити по вулицях, які колись проходили вздовж валів. Замок же зберігся у вигляді невеликого городища південніше Базарної площі, з крутими схилами й без жодних ознак валів чи бастионів. Це городище як дитинець давнь-оруського Ромна включене до реєстру пам'яток археології [11].

Сьогодні необхідно провести археологічні дослідження хоча б найвизначніших фортифікаційних комплексів Сумщини, а також забезпечити їх всією обліковою документацією, необхідною для занесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Паралельно з цим слід подумати про виявлення цих важливих структуроформуючих елементів у архітектурному середовищі сучасних міст.

Якщо розглядати старовинні міста Сумщини як пам'ятки містобудування, то слід зазначити, що попри наявність значного корпусу історико-архітектурних

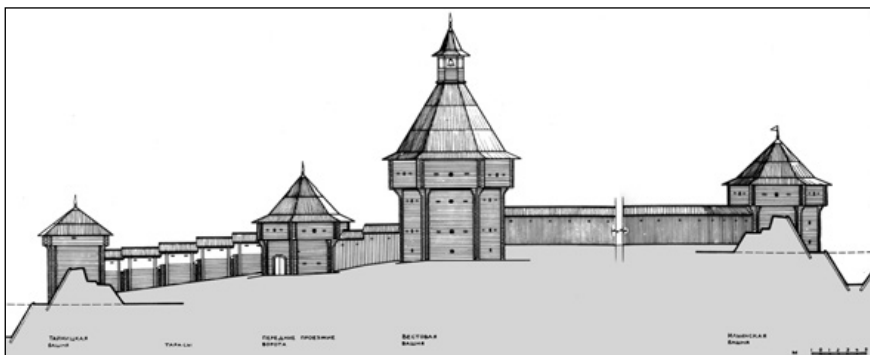

7. Панорама Роменської фортеці у 1770-х рр. Реконструкція автора

досліджень, створення заповідників у деяких з них (Путивль, Глухів), на сьогодні жодне з цих міст не має тієї облікової та охоронної документації, на підставі якої такі пам'ятки мають вноситися до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Для таких міст історико-архітектурні опорні плани й розроблювані на їх основі проекти зон охорони пам'яток, а також історичні ареали є основними засобами забезпечення містобудівної охорони нерухокої культурної спадщини та традиційного характеру середовища. Згідно з чинним законодавством комплект таких документів має бути розроблений для кожного з 401 міста й смт, внесених до Списку історичних населених місць України, затвердженого Урядом 2001 р. [12].

До зазначеного Списку внесено 15 міст і смт Сумщини. Це Білопілья, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. По 11 з них нами протягом 1984–1996 рр. були розроблені історико-архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, а по деяких — навіть проекти створення історико-культурних заповідників. І тільки по Воронежу, Низам, Середині-Буді й Тернам такі дослідження не проведені. По м. Кролевець виконані на 60% дослідження не були завершені внаслідок припинення їх фінансування.

Отже систематичні дослідження містобудівної спадщини Сумської області автор цієї статті розпочав 1984 р. за власною ініціативою. Інтерес до цієї області був викликаний, по-перше, її недослідженістю; по-друге, — відносно невисоким ступенем урбанізації та індустріалізації, а внаслідок цього доброю збереженістю містобудівної спадщини; по-третє, — особливостями історичної долі цього краю, що був тривалий час російсько-українським прикордонням: південно-східна частина області належить до Слобожанщини, а північна — до Північного Лівобережжя або Сіверщини; сюди ж входять кілька територій історичної Полтавщини і навіть південно-західні окраїни Росії (Путивль, Миро-

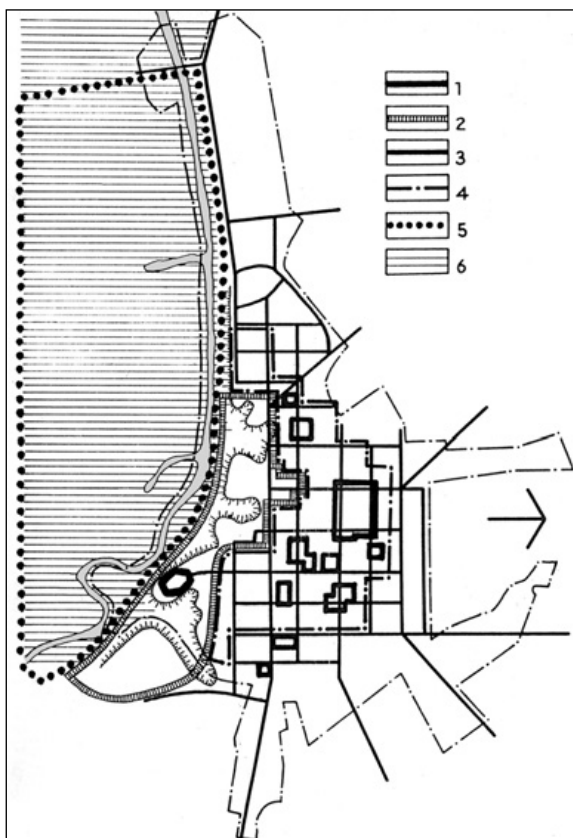

8. Фрагмент укріплень Путивля. Реконструкція автора станом на 1670-ті рр.

пілля, Буринь). Тому Сумщина цікава взаємодією традицій різних архітектурно-етнографічних регіонів. Різномінітність і багатство архітектурних, містобудівних традицій Сумщини пов'язані з наявністю тут багатьох історичних населених місць, що зберегли об'єкти культурної спадщини. До найцінніших, за колишньою всесоюзнаю класифікацією, належали Глухів, Путивль, Ромни. Ще 11 поселень вважалися історичними так званого республіканського значення. Ще в 1980–1982 рр. були спроби класифікувати історичні населені місця за трьома класами цінності, відповідно до яких жодне місто Сумщини не потрапило до першого, найвищого класу цінності. На підставі такої попередньої класифікації склалося хибне загальне уявлення про малоцінність історичних населених місць регіону. Тож не випадково, що до 1984 р. жодне з міст регіону не отримало повноцінного історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток. Протягом 1984–1992 рр. такі документи були розроблені нами для міст Глухова, Путивля, Ромен, Лебедина, Охтирки, Тростянця, Сум, Котопа, Білопілля і села Лифино. Тепер по кожному з цих населених пунктів є детально опрацьована концепція охоронного зонування з топографічно точними межами зон охорони та продуманою регламентацією містобудівного режиму кожної зони. У більшості випадків нам вдалося уникнути конфлікту інтересів охорони архітектурної та містобудівної спадщини з тенденціями містобудівного розвитку [13].

При розробленні історико-архітектурних опорних планів ми обстежили всю міську забудову, виявили понад 100 нових пам'яток архітектури, серед яких багато національної категорії цінності. Більшість з виявлених пам'яток взято на державний облік.

Найбільший соціальний ефект був пов'язаний з історико-архітектурними дослідженнями Путивля 1986–1987 рр. Окрім традиційних історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток тут були опрацьовані й

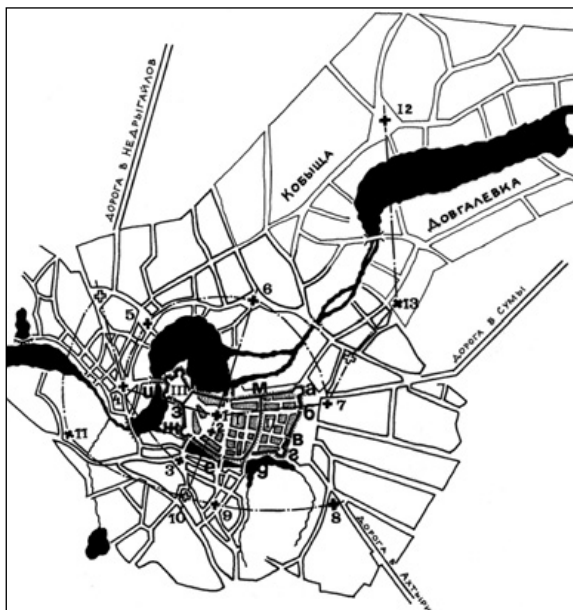
9. Схема зон охорони пам'яток Путивля.

Розробка і кресленик автора:

- 1 — межі заповідника
- 2 — межі охоронної зони заповідника
- 3 — межі охоронних зон окремих пам'яток
- 4 — межі зони регулювання забудови
- 5 — межі зони охоронюваного ландшафту
- 6 — заплава р. Сейм

одразу ж реалізовані на практиці проектні пропозиції про створення Державного історико-культурного заповідника, а також розроблено проект реконструкції Городка — дитинця стародавнього Путивля, з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт та позначенням фортифікаційних ліній і башт, які не збереглися (рис. 8). Це послужило основою для опрацьованої нами методики відтворення фортифікаційних ансамблів у історичних середмістях Лівобережної України та Наддніпрянщини [14].

Окрім того, досліджуючи Путивль і визначаючи мінімально необхідні межі території заповідника та його зон охорони, ми вдалися до комплексної оцінки міської території за ступенем історико-культурної цінності (включає такі параметри, як археологія, історія, архітектура, ландшафт, візуальне розкриття об'єктів культурної спадщини та їхнього довкілля). Внаслідок цього було встановлено найвищу цінність неширокої (до 400 м) смуги берегових схилів уздовж

10. План Лебедина у XVIII ст. Реконструкція автора

ми органами влади (Суми, Глухів, Путивль, Лебедин), а частина — ні. Проте всі ці напрацювання використовуються як історико-містобудівна підснова при вирішенні питань розвитку, реконструкції та забудови цих міст. Ці роботи не тільки поповнили державні списки пам'яток, але й спонукали до перегляду списків історичних міст і принципів їх ціннісної категоризації. Найяскравішим є приклад м. Лебедина, який доти не входив до жодних переліків історично цінних поселень, проте зберіг розпланування серед. XVII ст. та 15 пам'яток архітектури (рис. 10) [15]. Неспроможність прийнятої у 1980-х рр. класифікації історичних міст підтверджена тим, що за результатами наших історико-містобудівних досліджень Путивль, Глухів і Суми слід віднести до найвищої ціннісної категорії зі створенням заповідників, а міста Охтирка, Ромни, Лебедин, Тростянець і Конотоп не можуть бути однозначно віднесені ні до другої ні до третьої категорії цінності. З цього випливає висновок про необхідність подальшої диференціації та поточнення градацій ціннісної класифікації історичних населених місць.

Описані дослідження цінні тим, що при належному врахуванні допомагають уникати непоправних містобудівних помилок. У цьому сенсі характерним є приклад м. Ромни, де згідно з генпланом передбачався вихід багатопверхової житлової забудови на намівні території у заплаві р. Сула поблизу історичного середмістя. Наші опрацювання цього питання довели, що це призведе до спо-

р. Сейм та кількох кварталів історичного середмістя на плато, а територія заповідника була визначена площею лише 2 га. Проте зона регулювання забудови, площею 170 га, охопила майже все місто на високому плато, а зона охоронюваного ландшафту площею 8000 га — заплаву р. Сейм у межах до 2 км від берегових схилів (рис. 9).

Серед розроблених нами історико-архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток частина була затверджена відповідни-

творення історичного устрою міста та його ландшафту. Зрештою було знайдено оптимальне рішення і заплата лишилася вільною від багатоповерхової забудови [16].

Історико-містобудівні дослідження м. Суми з розробленням Історико-архітектурного опорного плану та Проекту зон охорони пам'яток здійснені нами протягом 1991–1993 рр. За результатами цих досліджень складено державний реєстр пам'яток архітектури й містобудування м. Суми (100 охоронних номерів), перелік значних архітектурних споруд (70 об'єктів), перелік найцінніших будівель традиційної забудови (104 об'єкти). В Історико-архітектурному опорному плані визначено вуличну мережу, яка становить пам'ятку містобудування XVII–XIX ст. (у межах історичного середмістя), місця концентрації об'єктів архітектурної спадщини (у районі вулиць Соборної-Петропавлівської та Дзержинського-Псільської) (*рис. 11*). Це дало можливість визначити історичний ареал міста, який обмежують зі сходу річище р. Псла, з півдня — вулиця Огарьова, з півночі — вулиці Червонозоряна і Привокзальна, з заходу — вулиця Новомістенська, річища Сумки і Стрілки. Це дозволило нам оцінити зони охорони пам'яток, встановлені місцевою владою у 1985–1986 рр., як недостатні: і заповідна і охоронна зони охоплювали лише незначні частини історичного ареалу. Тому запропоноване нами на основі Історико-архітектурного опорного плану охоронне зонування докорінно відрізняється від того, яке було раніше.

Наші дослідження підтвердили правомірність віднесення Сум до категорії історичних міст та уточнили ціннісну категоризацію: на підставі наших досліджень Суми слід зарахувати до найвищої ціннісної категорії історичних міст України, тобто тих, де доцільно створювати історико-архітектурні заповідники.

При розробленні 1993 р. зон охорони пам'яток міста ми передовсім класифікували всі міські території за мірою історико-культурної цінності, а також за природною цінністю ландшафтів, ґрунтуючись на матеріалах Історико-архітектурного опорного плану. При цьому враховувалися усі об'єкти нерухомої культурної спадщини всіх категорій, видів і типів, як узяті на державний облік, так і щойно виявлені, а також природні охоронювані об'єкти, території, цінні ландшафти. З'ясовано, що в історичному ареалі міста в цілому збереглися: система давнього розпланування, історичні панорами й силует, квартали, майдани, вулиці з пам'ятками архітектури та характерною рядовою забудовою минулих століть, археологічний культурний шар, ділянки цінного ландшафту. У межах історичного ареалу виділено два райони історичної забудови, де окремі пам'ятки архітектури, історичні будівлі, їх комплекси і ансамблі становлять суттєвий відсоток усього наявного фонду забудови. Це дев'ять кварталів забудови історичного середмістя між вулицею Героїв Сталінграду, Красною площею і річищем Стрілки, а також мис при впадінні у р. Псьол р. Сумки (початок вулиці

11. Центральні квартали історичного середмістя Сум. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану. Кресленник автора

Троїцької). Тож ґрунтуючись на особливостях історично сформованого архітектурного середовища Сум, наявності цінного ландшафту, пам'яток культурної спадщини, ми визначили таку номенклатуру зон охорони пам'яток: територія заповідника; території окремих пам'яток культурної спадщини; охоронні зони; зони регулювання забудови; зони охоронюваного ландшафту; зони археологічних спостережень.

Характер археологічних старожитностей у сучасних межах міста не дає підстав для встановлення окремих зон охорони археологічного культурного шару: межі такої зони входили б до складу території заповідника, режим якого передбачає збереження археологічних об'єктів. Територія заповідника обіймає обидва вищеописані райони історичної забудови; навколо території заповідника визначена охоронна зона; території та охоронні зони окремих пам'яток дискретно розміщені в структурі сучасного міста; зони охоронюваного ландшафту охоплюють, переважно заплавні території річок Псла, Сумки і Стрільки; зони регулювання забудови прилягають до усіх зазначених зон і охоплюють терени

міста в межах на кінець XIX ст. задля забезпечення збереження історичного розпланування та масштабності забудови. Зони археологічних спостережень установлені в районі Липенського городища і в районі історичного Перекопу. У загальному балансі міської території зони охорони пам'яток обіймають 1946,55 га або 23,27% території Сум [17].

У структурі кожного з історичних населених місць Сумщини провідну роль відіграють суспільно значущі архітектурні домінанти — собори, церкви й дзвіниці. Серед цих населених місць немає жодного, у якому протягом XX ст. не сталися б втрати таких архітектурних домінант. У зв'язку з цим постає проблема доцільності й правомірності відтворення деяких домінант у контексті збереження об'ємно-просторового вирішення міста як пам'ятки містобудування. Розглянемо це на прикладі Сум — головного історичного міста регіону.

В Сумах, як і скрізь в Україні, відавна саме церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній світ — естетично й етично. У кожній місцевості церква була центром культурного життя, найвизначнішою пам'яткою і скарбницею творів мистецтва. Присутність церков у ландшафті й міській забудові найбільш наочно свідчила про «вертикальну координату» людського буття. Зрозуміло, що у XX ст. за умов запровадження нової, комуністичної квазі-релігії, яка мала панувати монополю, всі інші сакральні об'єкти підлягали безумовному знищенню.

Знесення церковних споруд у Сумах розпочалося з 1930 р. Так втрачені Покровська церква з дзвіницею (рис. 12), церкви Миколаївська на теперішньому майдані Незалежності та Різдва Богородиці на Холодній горі (вул. Горького). Усі вони були містобудівними та архітектурними домінантами в об'ємно-просторовій композиції міста.

Миколаївська дерев'яна церква — одна з найстаріших у місті, відома з 1652 р. Мурована Миколаївська церква на місці дерев'яної збудована 1806 р. у класицистичних архітектурних формах. Дерев'яна церква Різдва Богородиці на Холодній горі відома з 1681 р. Мурована збудована 1821 р., також у класицистичній стилістиці.

Мурована церква Покрова Богородиці була закладена на головному торговому майдані міста 1783 р. й після освячення 1790 р. стала головною містобудівною домінантою цієї частини міста. Вона була тридільна, триверха, з трьома восьмигранними компартиментами однієї висоти. Восьмерики нерівнобічні: це прямокутники з дещо зрізаними кутами. Таке вирішення восьмигранників надавало архітектурній композиції більшого динамізму. Нава вінчалася масивним тризаломним верхом. Вівтар і бабинець мали двозаломні верхи. Верхні восьмерички з арками й розвиненими карнизами, спарені наріжні пілястри, оформлення вікон — все це вказує на вплив стилістики рококо. Дуже показовим є співвідношення висоти стін і висоти верхів: у цій церкві верхи значно, майже

12. Покровська церква в Сумах.

Рисунок К. Сидорова за фото С. Таранушенка

в півтора рази, вищі від стін. Такі співвідношення зустрічаються тільки у дерев'яних храмах Лиманської школи на Харківщині. Після того, як церква була знищена 1930 р., від неї збереглися фотографії, рисунки і схематичний обмір плану, виконаний С. Таранушенком [18].

Мурована триярусна дзвіниця була збудована перед західним фасадом Покровської церкви 1821 р. Вирішена в стильових формах класицизму. Нижній ярус був хрещатим у плані. В ньому містилася церква. Рамена хреста на фасадах

були акцентовані чотириколонними портиками іонічного ордера з трикутними фронтонами. Другий і третій яруси — четверики з арковими отворами дзвонів, прикрашені півколонами. Вінчав дзвіницю циліндричний підбанник зі сферичною банею і шпилем. Дзвіниця була знищена одночасно з церквою 1930 р.

Загалом, ці втрати спричинили суттєве збіднення як культурної спадщини України, так і архітектурного середовища м. Суми. Ці втрати автентичних старовинних будівель і споруд є незворотними. Навіть тоді, коли можна відтворити архітектурну форму будівлі чи споруди, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. При втраті об'єкта архітектурної спадщини ми втрачаємо його не тільки як мистецьки досконалу архітектурну форму, але, передовсім, як історичне джерело. Тому відтворити втрачену пам'ятку (об'єкт архітектурної спадщини) в принципі неможливо.

Але в останнє десятиріччя в Україні постала практична проблема відтворення знищених архітектурних пам'яток, і передовсім — храмів. Кабінет Міністрів України постановою від 23 квітня 1999 р. № 700 затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України. В ній визначено перелік пам'яток, які передбачається відтворити, критерії та підстави допустимості й правомірності відтворення, порядок ведення науково-дослідних, проектних, ре-

ставраційних та будівельних робіт. У Програмі зазначено, що під реставраційним відтворенням розуміється науково обґрунтована відбудова пам'ятки, понад 50% наземного об'єму якої втрачено. Відтворення пам'ятки є унікальним актом, що здійснюється у виняткових випадках при наявності достатньої документації.

До Програми не ввійшов жоден храмовий об'єкт з м. Суми. Причиною цього стала недостатність джерельної бази. Проте це не означає, що не можна ставити питання про відтворення, наприклад, Покровської церкви з дзвіницею за умови віднайдення в архівах креслеників цієї церкви (на дзвіницю є повний комплект архівних креслеників). Тож у цілому стосовно втрачених сумських церков науково зважена позиція має бути такою:

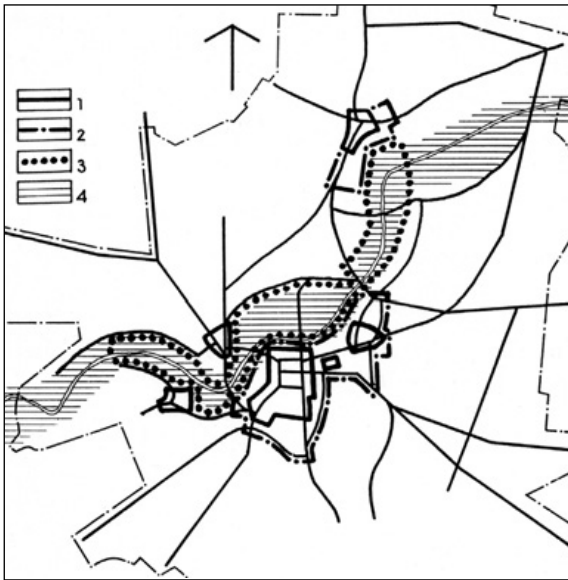
1. Цілком можливим є відтворення Покровської церкви з дзвіницею на Красній площі за умови проведення належних наукових вишукувань. Сучасна містобудівна ситуація дозволяє це здійснити.

2. Відтворювати церкви Миколаївську і Різдва Богородиці недоцільно і практично неможливо, оскільки радикально змінилася містобудівна ситуація в місцях їхнього розташування, а для відтворення самих церковних споруд бракує достовірної інформації. Відтворювати ці храми на інших місцях не можна.

3. Якщо є потреба і можливість збудувати церкву, краще це зробити за сучасним архітектурним проектом, не вдаючись до сумнівних відтворень і копіювання пройденого. Адже православні храми Сумщини ХІХ ст. зовсім не такі, як православні храми ХVІІІ ст. Так само і сьогодні, на початку ХХІ ст. ми не повинні рабськи копіювати минулі досягнення церковної архітектури, а на основі наших традицій створювати сучасну церковну архітектуру України.

Оскільки розглянуті вище історико-містобудівні дослідження старовинних населених місць не є самоціллю, а виходять на кардинальні питання розвитку сучасних міст, важливою проблемою завжди було співвідношення цих досліджень з проектно-розпланувальною містобудівною документацією. Згідно з чинними у 1980-х рр. радянськими нормами історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток мали розроблятися на стадії підготовки техніко-економічних обґрунтувань (ТЕО) генеральних планів. Розроблення ж проекту детального планування району (ПДП) без історико-архітектурної підоснови взагалі заборонялося. Проте в дійсності в Україні загалом і на Сумщині зокрема діяли генплани і ПДП, опрацьовані й затверджені без необхідних історико-архітектурних досліджень (Глухів, Ромни, Тростянець), у зв'язку з чим автор цієї статті свого часу поставив питання про призупинення чинності їх та потребу коригування. Водночас генплани Сум, Лебедина (*рис. 13*) і Охтирки, ПДП центру Путивля були опрацьовані інститутами містобудівного профілю з належним урахуванням архітектурно-містобудівної спадщини.

Наші дослідження дозволили прояснити історико-культурну специфіку історичних населених міст Сумщини й запропонувати дещо іншу, аніж раніше,

13. Зони охорони пам'яток Лебедина. Розробка і кресленик автора:
1 — межі охоронних зон
2 — межі зон регулювання забудови
3 — межі зони охоронюваного ландшафту
4 — заплава р. Вільшанка

методику оцінки й класифікації як архітектурної, та і містобудівної спадщини. Для міст і селищ міського типу цього регіону характерні такі риси, як:

- неоднакова міра збереженості компонентів містобудівної структури різних хронологічних етапів (наприклад, розпланування XVII ст., а містобудівні домініанти XIX ст.);

- втрата багатьох, а нерідко і провідних містобудівних домінант;

- змінність містобудівних домінант, що забезпечила спадкоємний розвиток містобудівних утворень (дерев'яні домінанти доби Гетьманщини у XIX ст. замінено мурованими: у нових стильових формах, проте на тих же місцях). Внаслідок цього системи містобудівних домінант XIX — початку XX ст. нерідко зберігають особливості об'ємно-просторової композиції поселень XVII—XVIII ст.;

- споруди доби еkleктики та історизму, які до 1980-х рр. ігнорувалися історико-архітектурною наукою, нерідко лишилися єдиними містобудівними домінантами, що відзначають поселення в довколишніх ландшафтах і zostалися чи не останніми історичними об'єктами, що зберігають пам'ять місця і зв'язок часів;

- основна маса рядової забудови, що визначає «інтер'єр» історичних середмість, датується XIX — початком XX ст., проте в основних параметрах (парцеляція, модуль, масштабність) повторює забудову ще доби XVII—XVIII ст.

З урахуванням вищезазначених особливостей ми запропонували нову ієрархію критеріїв для оцінки архітектурної спадщини у контексті визначення

пам'яток містобудування як окремого предмета охорони.

1. Місце і роль об'єкта в містобудівній структурі, ландшафті, панорамі, силуеті міста, перспективах вулиць і площ, на локальних ділянках середовища.
2. Архітектурно-мистецька й наукова цінність, унікальність чи типовість.
3. Час створення, авторство.

Вирішальне значення має перший критерій. Ми вважаємо, що ця система критеріїв придатна для застосування в усьому регіоні Північного Лівобережжя, Слобожанщини та Наддніпрянщини.

Наш досвід, набутий на Сумщині, показує, що комплексні історико-містобудівні дослідження великих історико-культурних регіонів є дуже корисними і перспективними в плані опрацювання стратегій розвитку на засадах, влучно сформульованих московським дослідником В. Глазичевим як «розвиток-через-збереження і збереження-через-розвиток» [19]. Цей же досвід уможливило висновок про необхідність послідовної перманентної праці на всіх стадіях розробок по одному місту, групі міст чи регіону стабільного науково-творчого колективу, єдиного ядра фахівців, котрі бачать проблеми цілісно і мають інтуїцію місця і часу, що досягається шляхом тривалого послідовного заглиблення у предмет дослідження і проектування.

Усі ці практичні заходи слід розглядати разом, бо вони мають практичний сенс тільки в комплексі і в єдиній послідовності, коли історико-архітектурна інвентаризація та історико-архітектурний опорний план втілюються в проекті зон охорони пам'яток та науково-проектній документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів, а далі — при розробленні історико-містобудівних обґрунтувань та проектів реконструкції. Підкреслимо ще раз, що тільки повний комплекс цих робіт, проведених послідовно і в короткий термін (один—три роки), єдиною групою фахівців, може забезпечити результативність заходів містобудівної охорони культурної спадщини і традиційного характеру середовища.

Насамкінець розглянемо питання про те, як виглядає Сумщина на тлі інших областей України в плані забезпечення історико-містобудівною охоронною документацією? Матеріал, узагальнений нами у монографії «Спадщина містобудування України» [20], дозволяє зробити такі висновки. З усіх 401 історичних населених місць України, занесених до затвердженого Урядом списку, тільки по 149 (37%) є опрацьовані протягом останніх 25 років історико-містобудівні охоронні документи різної міри повноти і завершеності.

У Луганській, Донецькій і Запорізькій областях (далеко не найбідніших областях України) жодне з небагатьох історичних населених місць не має історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток. У цих областях найгірше вирішуються питання містобудівної охорони навіть тієї незначної кількості пам'яток архітектури й містобудування, яка там є, а також найгірше

поставлено питання збереження традиційного характеру середовища. Не багато випереджають їх такі області, як Харківська, Херсонська, Кіровоградська.

Найбільший відсоток історичних населених місць, забезпечених історико-архітектурними опорними планами і проектами зон охорони пам'яток, — у Рівненській, Чернівецькій та Сумській областях, що автор підкреслює не без гордості, оскільки є розробником усіх цих документів по Сумщині.

Однак на сьогоднішньому етапі для забезпечення визначення, дослідження і ефективного збереження пам'яток містобудування на Сумщині необхідно здійснити комплекс заходів, визначений відповідними постановами Кабінету Міністрів України, який за умови належного фінансування може бути виконаний протягом наступних кількох років:

1. Розробити історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток для Кролевця, Вороніжа, Миропілля, Низів, Середини-Буди, Ямполя й Тернів.

2. Скоригувати історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток тих міст, де вони були розроблені в 1980–1990-х рр.

3. На цій основі для всіх історичних міст Сумщини визначити межі історичних ареалів і правила їх охорони.

4. Визначити перелік історичних сіл області, які мають увійти до Списку історичних населених місць України.

А загалом аналогічний комплекс робіт має бути проведений в усіх без винятку регіонах України, в усіх історичних населених місцях. Для цього необхідні не лише відповідні фінансові, а й інтелектуальні ресурси, оскільки в останні роки спостерігається сумна тенденція зменшення кількості фахівців у нашій сфері й падіння їх професійного рівня. Останній, людський вимір, у цій проблематиці є найголовнішим.

1. *Водзинський Є. Є.* Питання охорони містобудівної спадщини // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1994. — Вип. 1. — С. 231–238; *Водзинський Є. Є.* Питання охорони своєрідності історичних міст України // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1995. — Вип. 2. — С. 242–253; *Водзинський Є. Є.* Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1996. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 243–254.

2. *Колосок Б. В.* Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ, 2001. — Вип. 3. — С. 49–72.

3. *Вечерський В. В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — Київ, 2003.

4. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» // Урядовий кур'єр. — 2005. — 26 січня.

5. *Вечерський В. В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. — Київ, 2001. — С. 283.

6. Правова охорона культурної спадщини: Зб. документів. — Київ, 2004. — С. 203–206.
7. *Планицька О. А., Вечерський В. В., Ленченко В. О.* Фортеці і замки України: Каталог-путівник (Словник об'єктів). — Київ, 1988. — Рукопис. — 34 с. (особистий архів автора)
8. *Вечерський В. В.* Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 84–91.
9. *Вечерський В. В.* Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 11–12.
10. *Вечерський В. В.* Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 21–29.
11. *Вечерський В. В.* Роменська фортеця XVII–XVIII століть // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 40–41.
12. Правова охорона культурної спадщини... — С. 192.
13. Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация). — М., 1990.
14. *Вечерський В. В.* К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. — Киев, 1989. — С. 4–11.
15. *Вечерський В. В.* Лебедин // Пам'ятники України. — 1986. — № 4. — С. 43–44.
16. *Вечерський В. В.* Ромны: не повторяют прошлых ошибок. // Строительство и архитектура. — 1989. — № 5. — С. 22–23.
17. *Вечерський В. В.* Спадщина містобудування України... — С. 256–257.
18. *Вечерський В. В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — Київ, 2002. — С. 260–261.
19. *Глазычев В. Л.* Памятники создаются сегодня // Советская культура. — 1988. — 7 мая.
20. *Вечерський В. В.* Спадщина містобудування України... — С. 91–106.